

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija
UDK HegelVittorio Hösle:
Hegels System

Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität. Band 1 Systementwicklung und Logik, Felix Meiner Verlag Hamburg, 1987, str. 275.

U brojnoj literaturi o Hegelu Hösleova knjiga *Hegelov sistem. Idealizam subjektivnosti i problem intersubjektivnosti* predstavlja ne samo zbir suvremenih istraživanja Hegelove filozofije nego i izazov da se ona osuvremeni i učini plodnom za naše razumijevanje suvremenog svijeta. Već iz popisa literature, koji sadrži 25 stranica na početku I. sveska, vidi se kako temeljito i s kakvim pretenzijama je pisan ovaj habilitacioni rad koji na najbolji mogući način potvrđuje staru njemačku sveučilišnu tradiciju, u kojoj takvi radovi predstavljaju uzor strogoznanstvenog istraživanja i studioznog raspravljanja tematizirane problematike. Iako se Hösle poziva na svoje učitelje u filozofiji (W. Beierwaltesa, K. Gaisera, H. Krämera, Ch. Lohra, I. Totha), osobito na Wandschneidera, kojemu prvenstveno zahvaljuje »sistematsko-teorijski interes u Hegelovoj filozofiji«, to ne umanjuje originalnost, dalekosežnost i vrijednost njegovih vlastitih uvida i vrhunskih sinteza. Zadaću i smisao svojega djela Hösle vidi u tome da pruži »sistematsko-teorijsku analizu i činjenično preispitivanje Hegelove filozofije u cjelini«.

Rad je napisan 1984. i podijeljen u dva sveska: (1) »Razvitak sistema i logika« i (2) »Filozofija prirode i duha«. Ta dioba nije slučajna nego odgovara prirodnoj cenzuri i smislu Hegelova djela: »Prvi svezak obrazlaže historijsku pozadinu Hegelove filozofije, analizira Hegelovu strukturu sistema i metodu te razvija glavnu filozofsku tezu

djela: da između Hegelove logike i njegove realne filozofije ne postoji nikakav potpuni odnos odgovaranja i principiranja. Drugi svezak primjenjuje dobivene rezultate na Hegelovu filozofiju prirode i duha« (XIII).

Spomenuta filozofska teza nije samo glavna teza Hösleova djela nego originalna misao i dalekosežna novost u istraživanju Hegelove filozofije, jer omogućuje oslobađanje od shema i trijada tradicionalnog tumačenja te pokazuje sasvim drugačije razumijevanje Hegelova »sistema« i pojedinih dijelova Hegelove realne filozofije, posebno filozofije objektivnog i apsolutnog duha. Ograničit ćemo se na prikaz samo prvog sveska, koji nakon uvodnih napomena u tri odjeljka razlaže: 1. Hegelovu ideju sistema i njezine historijske preteče (12—59); 2. Hegelovu diobu sistema i odnos logike i realne filozofije (60—154) i 3. samu logiku (155—275).

Polazeći od shvaćanja da Hegelov sistem neosporno spada u najzastavorenije misaone nacрте što ih poznaje povijest filozofije, Hösle se odlučio za »immanentnu kritiku« koja Hegelov sistem kao cjelinu podvrgava kritičkoj sistemsko-teorijskoj analizi. Takva je analiza potrebna stoga što je Hegelova filozofija, usprkos značajnim priložima koji u posljednjih dvadeset godina pružaju njezino primjerno razumijevanje, do danas ostala neistražena u svojoj »unutrašnjoj strukturi« i »koherentnosti«. Zato se Hösleova sistemsko-teorijska analiza ne zadovoljava pukim prikazom Hegelova sistema, nego istražuje postiče li Hegel doista »unutrašnju koherentnost« kojoj teži i kakve posljedice iz temeljnih rješenja proizlaze za izradu pojedinačnih filozofskih disciplina. Da bi se to pokazalo, valja promišljati na različitim razinama, jer nam tek takav uvid, omogućuje da pojmimo je li Hegelova koncepcija sistema opravdana, koherentna zbiljnosti ili proizvoljna.

Jedna od tih razina je i povijesna pozadina Hegelove filozofije, pa se ideja sistema kod Hegela mora objasniti iz

unutrašnjih aporija filozofije koja mu je neposredno prethodila. Dakako, osim toga historijskog zaleđa i izvođenja kako pojedinih problema tako i njihovih djelomičnih rješenja, uvijek se mora pokazati Hegelov način poimanja i njegov »svojevrsni oblik argumentacije«, te konkretno objasniti može li se Hegelova metoda osloboditi sumnje iracionalnosti, i, posebno je li konzistentna njegova teorija proturječnosti. Riječ je o tome, kaže Hösle, da se »materijalna izgradnja Hegelova sistema istraži s obzirom na njegovu zahtijevanu nužnost« i da se u tu svrhu isprobaju i »druge misaone konstrukcije kao mogući konkurenti«. Pritom, povijesno-filozofski gledano, zanimljiv su primjer »alternativni nacrti« mladoga Hegela, za koje se nipošto ne može reći da su »ukinuti« u kasnijim djelima. Hösle tu navodi »četveročlanu koncepciju sistema« mladoga Hegela u Jeni, koja je zadržana do nirnberškog razdoblja te se pojavljuje i u kasnijim djelima, a razlikuje se od kasnije tročlane diobe logike, koja je postala klasičnom. Nasuprot jednostranoj tradicionalnoj dominaciji tročlane diobe Hegelove filozofije u njezino razumijevanje valja dakle unijeti i ostale mogućnosti i »alternativne nacрте«, i to stoga, jer tek tada je moguće odgovoriti na pitanje o koherentnosti Hegelova sistema, tj. da li se i koliko se Hegelova filozofija podudara sa zbiljnošću i da li njegovo mišljenje uspijeva pojmiti svijet.

Ta pitanja su važna načelno, a posebno u pogledu konfrontacije Hegelove filozofije s iskazima i rezultatima različitih modernih znanosti i njihovim vezama sa svijetom života. Poznato je da Hegelovo filozofsko mišljenje teži znanju koje je više od svakog historijskog oblika znanja i koje se time razlikuje kako od svakidašnjeg znanja tako i od pojedinačno-znanstvenog znanja, i to ne kao neka njihova »sinteza« nego kao posredovanje vlastitog mišljenja i filozofske tradicije s modernim znanostima i raznovrsnim oblicima predznanstvenog svijeta života. Hösle s pravom ističe da je upravo u tom pogledu »samo malom broju ostalih filozofija pošlo za rukom

da u toj mjeri budu preteče kasnijih znanstvenih razvoja i otkrića, i to na različitim područjima znanja«. Tu svoju tvrdnju on potkrepljuje navodom da Ritterova škola svojom interpretacijom Hegelove *Filozofije prava* pomaže razumijevanju suvremenog svijeta običajnosti (usp. J. Ritter, *Metafizika i politika*, Zagreb, 1987), dok je na drugoj strani u međuvremenu stvoren suvremeni »pristup i Hegelovoj filozofiji prirode, naročito pomoću radova D. Wandschneidera«.

Tu Hösleovu misao na svoj način potvrđuje i XVII. internacionalni kongres o Hegelu, održan 1988. u Berlinu na temu »Priroda i duh«, koji pokazuje da je Hegelova filozofija za suvremeni tehnički svijet značajna, aktualna i plodotvorna ne samo zahvaljujući svojoj filozofiji duha, što se uvijek znalo i tvrdilo, nego i svojoj filozofiji prirode. Stoga će ova Hösleova knjiga pomoći ne samo razvijanju smisla Hegelove filozofije općenito, nego će svojim dubokim uvidima i instruktivnim uputama kako čitati Hegela sa stajališta moderne filozofije intersubjektivnosti, koristiti i vrhunskim specijalistima koji proučavaju povijest njemačkog klasičnog idealizma i produbljenju Hegelovu misao iz horizonta modernog života i aktualnog filozofskog mišljenja. Hegel se pritom pokazuje najboljom branom pred pomodnom navalom kako iracionalizma tako i pozitivizma u suvremenoj filozofiji.

Ante Pažanin

Recenzija
UDK 339.7(497.1)

Jugoslavija u međunarodnim finansijama

Zbornik (gl. redaktor B. Babić)
Institut za međunarodnu politiku
i privredu, Beograd, 1986, str. 347

Centar za stratejske studije pri Institutu za međunarodnu politiku i privredu napravio je program za sustavno

praćenje i proučavanje financijskih i monetarnih odnosa zemlje s inozemstvom. U okviru tog programa organizirana je rasprava »Jugoslavija u međunarodnim finansijama«.

Ovaj Zbornik sadrži priloge koji su za ovu raspravu unaprijed pripremljeni, kao i četrnaest autoriziranih dijelova stenograma usmene rasprave, uvod i posebni dodatak Saveznog izvršnog vijeća »Osnove politike normalizacije spoljne likvidnosti 1985—1990«.

Aktualnost ovoga Zbornika prvenstveno je u tome što su poremećeni u međunarodnim financijskim i monetarnim odnosima glavni element pogoršanja vanjskih uvjeta poslovanja domaće privrede. Jugoslavija je suočena s krupnim teškoćama u financijskom poslovanju s inozemstvom (devizne rezerve su pale ispod uobičajenih standarda, te se ne osigurava izvršavanje dospjelih obaveza, služba otplate duga — glavnice i kamata — dostigle su preko 40% vrijednosti izvoza roba i usluga, a smatra se da zemlja prelazi »kritični prag« zaduženosti kad joj služba otplate duga prijeđe 25% vrijednosti izvoza roba i usluga; naše poslovne banke i Narodna banka Jugoslavije praktično su izgubile mjesto na međunarodnom financijskom tržištu).

Važnost ovog Zbornika vidimo i u tome što su podaci o financijskom poslovanju s inozemstvom sve do pred kraj 1984. godine smatrani državnom tajnom, što je onemogućavalo ekonomsku znanost u sustavnom praćenju i proučavanju financijskih i monetarnih odnosa zemlje s inozemstvom i predlaganju odgovarajućih rješenja.

Kontrola monetarnih agregata važno je sredstvo ekonomske politike u svim decentraliziranim privrednim sistemima, a posebno dobija na značenju u situacijama kada se ekonomija susreće s eksternim šokovima koji je tjeraju na prilagodavanje. Značaj monetarno-kreditne politike izrazito raste kada se za neku zemlju pogoršaju uvjeti razmjene sa svijetom, bilo zbog značajnog skoka cijena nekih sirovina ili zbog prekida priliva stranog kapitala, ako je npr. dosegnut gornji prag mogućeg zaduženja.

Ekonomska situacija u kojoj se posljednjih deset godina nalazi Jugoslavija pokazuje da institucije monetarno-kreditnog sistema ne funkcioniraju na zadovoljavajući način. U sedamdesetim godinama zemlja je sasvim nekontrolirano uletjela u ogroman eksterni dug, koji je još više potenciran time što je nastao uvozom kapitala u okviru jedne autarhične koncepcije razvoja, a Narodna banka Jugoslavije ne samo da nije na vrijeme reagirala i upozorila na konzekvence takve politike, već je vođena kratkoročnim interesima zadovoljavanja potražnje na deviznom tržištu i sama poticala uzimanje financijskih kredita u inozemstvu i njihovo konvertiranje u dinare.

U svom prilogu »Osnovni činioci eskalacije vanjskog duga Jugoslavije« A. Čičin-Šain posebno analizira utjecaj privredno-sistemskih rješenja i mjera tekuće privredne politike na eskalaciju vanjskog duga Jugoslavije. Prvi u nizu tih činilaca je sustavno potiskivanje uloge domaćeg financijskog sektora kada su poslovne banke i druge financijske i polufinancijske institucije označene početkom sedamdesetih godina kao »otudeni centri financijske moći« i uskoro su postale nesposobne da udovoljavaju sve većim zahtjevima privrede i društveno-političkih zajednica za financijskim sredstvima. Logična konzekvenca bila je sve intenzivnije korištenje inozemnih izvora financiranja, i to ne samo proširene već i tekuće reprodukcije. Nadalje, tu su načelne zablude u pogledu tzv. »uvoza akumulacije per se, odnosno uzimanje inozemnih financijskih kredita koji su se u Jugoslaviji konvertirali za dinare i koristili za plaćanje raznih dinarskih troškova u zemlji.

Pogrešna institucionalno-pravna rješenja problema jamstva u našem bankarskom sistemu, nepotrebno i štetno preuveličavanje uloge »deviza« u cijelom domaćem privrednom sistemu, višegodišnja politika precijenjenog kursa dinara i uvjerenje da se takva politika može trajnije održati, pogrešno korištenje kratkoročnih financijskih kredita za financiranje uvoza reprodukcijskih materijala kao i dugogodišnji nedostaci,

propusti i nedosljednosti u sistemu evidencija i statistika te u politici informiranja o stanju i problemima kreditnih odnosa s inozemstvom, predstavlja sistematizaciju najvažnijih činilaca koji su izravno ili posredno doveli do pojačanog interesa radnih organizacija i društveno-političkih zajednica za veća zaduženja u inozemstvu.

U prilogu K. Bogoeva »Platnobilansno prilagodavanje Jugoslavije (Kumuliranje neravnoteže — Manifestovanje krize — perspektive normalizacije)« analiziraju se tri faze razvoja platnobilansne situacije:

1. U sedamdesetim godinama imamo značajno produbljivanje platnobilansne neravnoteže, kumuliranje vanjskog duga i ulazak u kritičnu zonu zaduženosti i vanjske likvidnosti,

2. Zakašnjelo reagiranje na bitne promjene vanjskog okruženja, što je još više otežalo položaj naše zemlje u toku 1981—1985. godine;

3. Druga polovina osamdesetih godina trebala je biti period primjene integralnih i efikasnih mjera prilagodavanja, normaliziranja ukupne privredne situacije i povratka stabilnom rastu i razvoju.

Rad Ž. Mrkušića »Međunarodni monetarni fond u strategiji sponzorstva stabilizacionih programa« ističemo prije svega zbog detaljne analize člana VIII, odjeljak 2, 3. i 4. Sporazuma o Međunarodnom monetarnom fondu koji reguliraju mehanizme vanjske konvertibilnosti. Nemamo namjeru da se na ovom mjestu upuštamo u detaljnija obrazlaganja mehanizma vanjske konvertibilnosti i ograničavamo se samo na konstataciju da ona obuhvaća samo ona strana potraživanja iz tekućih transakcija koja su stečena suglasno deviznom režimu tako da za pravo treba konvertirati ono što se zapravo plaća u cashu devizama, a uvođenjem konvertibilnosti plaća se u domaćoj konvertibilnoj valuti koju strane fizičke i pravne osobe stječu prodajom robe i usluga na vanjskim računima u konvertibilnoj valuti. Time se postiže vraćanje povjerenja u domaći novac jer vanjski »holderi« (potraživaoci) domaćeg novca »ostaju u njemu

ako mu se kupovna snaga ne smanjuje, pa će zato osnovna briga vlade morati da bude upravo to. A ako u njemu ostanu onda nas kreditiraju, a da mi to ne tražimo i u tome je tajna konvertibilnosti koju rijetko tko kod nas shvaća.« (str. 266)

Novost u suvremenoj konvertibilnosti nalazimo u činjenici fluktuirajućeg tečaja, a ne više fiksnog tečaja tipa Bretton-Woodsa, dakle tržišne konvertibilnosti koja uključuje fluktuiranje i prema stopi inflacije i prema kursevima košare konvertibilnih valuta koju smo prihvatili. Bez realnog tečaja, a koji proizlazi iz vanjske konvertibilnosti, nema ni sistema otvorene privrede kao presudnog činioca za naš međunarodni ekonomski položaj.

Za detaljnije informacije o djelovanju našeg obrasca stabilizacije upućujemo na prilog D. Savina »Osvrt na neke aktualne probleme politike stabilizacije«.

Ukratko skiciran stabilizacijski model izgleda ovako: ubrzanje rasta izvoza uz potiskivanje unutrašnje potražnje do nivoa koji korespondira razlici između prirasta društvenog proizvoda i dinarske vrijednosti robe realizirane na vanjskom tržištu. U uvjetima višestruko veće stope rasta cijena u Jugoslaviji nego kod naših vanjskotrgovinskih partnera, konkurentna sposobnost naše privrede, osigurava se konstantnom deprecijacijom kursa dinara.

Autor upozorava da u takvom modelu stabilizacije, a pri zadržavanju postojeće organizacije privrednog sistema, struktura proizvodnje ostaje nepromijenjena, odnosno svi oblici ekonomske neravnoteže ostaju i dalje prisutni. To upućuje na loše prognoze o mogućnostima prihvaćene politike stabilizacije.

U zaključku ovoga prikaza pokušat ćemo odrediti zajednički nazivnik svih priloga ovoga Zbornika. Definirali bismo ga ovako: Put ka uspostavljanju finansijske nezavisnosti ide preko domaće pozornice. Da bi izgradila »evropsku« privredu, Jugoslavija mora otkloniti »balkanska« uska grla, kao što su nekoherentnost strukture privrede, rascjepkanost domaćeg tržišta, ekonomska ne-

funkcionalnost društvene organizacije. Jugoslavija mora izgraditi takvu razvojni i ekonomsku politiku koja će dati dokaz da je ona sama sposobna da izgradi put do »Evrope«. Upravo zbog toga ovaj je Zbornik vrijedno i interesantno djelo.

Luka Brkić

Recenzija
UDK 355.02 (73)

Philip M. Boffey, William J. Broad, Leslie H. Gelb, Charles Mohr i Holcomb B. Noble:

Claiming the Heavens

Times Books, New York, 1988, 299 str.

Obraćajući se američkoj naciji u svom televizijskom govoru 23. ožujka 1983. godine, Ronald Reagan zapanjio je svijet objavljujući revolucionarni plan izgradnje obrambenog sistema smještenog u svemiru, putem kojeg će nuklearno oružje jednog dana postati »nemoćno i zastarjelo«. Gotovo trenutno nazvan govorom »Rata zvijezda«, što je aluzija na vrlo popularan film američke znanstvene fantastike, ovaj predsjednikov istup označio je početak nove ere razmišljanja o nuklearnom oružju, jer je dotaknuo samu srž današnje nuklearne filozofije — strategiju nuklearnog zastrašivanja na kojoj počiva dugogodišnji svjetski mir. Istovremeno je postavljen i čitav niz političkih, ekonomskih i vojnih pitanja, važnih ne samo za Sjedinjene Američke Države već i za sve države i narode svijeta.

Nakon svakog predsjednikova govora zamišljenog i usmjerenog na pokretanje onih snaga čije djelovanje ima za posljedicu promjene ustaljenih modela i načina razmišljanja, novinari znaju da su dobili »pravu priču«. I doista, od trenutka kada je već ostarjeli predsjednik Reagan iznio navedeni plan, »Rat zvi-

jezda«, odnosno Strategijska obrambena inicijativa, što je službeni naziv programa, postala je vruća novinarska tema.

Premda je izrečeno i napisano na tisuće riječi, dvije godine nakon glasovita govora tek je dio znanstvenika i vojnih stručnjaka uvidio njegove prave domete. Ono što je Reagan samo djelomično naznačio, postalo je jedan od najvećih tehnološko-istraživačkih poduhvata svih vremena, veći od projekta Manhattan kojim je stvorena prva atomska bomba, pa čak veći i od programa »Apolo«, koji je doveo čovjeka na Mjesec. Stoga se opravdanim činio zahtjev grupe novinara renomiranog američkog časopisa »The Times«, da je neophodno uložiti dodatne napore kako bi se američka i svjetska javnost detaljnije upozнала s programom Strategijske obrambene inicijative.

Philip M. Boffey, William J. Broad, Leslie H. Gelb, Charles Mohr i Holcomb B. Noble autori su serije članaka o »ratu zvijezda« objavljenih u »The Timesu«, za što im je 1986. godine bila dodijeljena Pulitzerova nagrada za novinarstvo. Rezultat nastavka njihove suradnje je i nedavno objavljena knjiga *Claiming the Heavens*, koju su autori simbolički posvetili Reaganu i Gorbačevu, liderima dvije najmoćnije države svijeta.

Jedan od razloga velikom interesu koji je izazvao spomenuti govor predsjednika Reagana objašnjava se tajnošću kojom je pripreman. Premda se to pokušalo prikriti, bilo je to veliko iznenađenje za vojne i znanstvene krugove u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i za američke saveznike u Evropi i svijetu. Pentagon je također bio zatečen, dijelom zato jer nije bio upoznat s njegovom pripremom, a dijelom zato jer je predsjednik Reagan najavio eliminaciju nuklearnog oružja na kojem su vojni stručnjaci i planeri gradili svrgu svoga postojanja. Iznenađeni su bili i znanstvenici, sumnjajući da je dostignuti stupanj razvoja znanosti i tehnike dovoljan da bi opravdao takvu vjeru u njihove mogućnosti kakvu je izrazio predsjednik. Osupnuti su bili i evropski savez-

nici SAD, postavljajući pitanje neće li ih »svemirski obrambeni štiti« učiniti još ranjivijima u odnosu na superiornu konvencionalnu snagu Sovjetskog Saveza smještene u Evropi.

Nitko, pa možda čak ni sâm Ronald Reagan ne bi mogao načiniti listu svih činilaca koji su utjecali na donošenje odluke o pokretanju programa SDI. Iza nje skriva se utjecaj velikog broja ljudi i ideja, jer se o zaštiti vlastita teritorija od nuklearnog napada i obrani od neprijateljskih raketa razmišljalo i prije više od četvrt stoljeća, te su gotovo od Eisenhowera, Kennedyja, Johnsona, Nixona, Forda pa do Cartera, pokušali pobjeći od nuklearne more.

Objašnjavajući neke od početnih motiva na kojima se temelji Strategijska obrambena inicijativa i analizirajući nekoliko osnovnih aspekata toga programa, autori knjige *Claiming the Heavens* doista pružaju čitaocu sveobuhvatan i terminološki vrlo prihvatljiv pristup problemu, koji se, kao što to i sami autori navode, temelji na stotinama intervjuva i razgovora, s osobama različitih profesija, privatnih istraživanja, vladinim dokumentima kao i na dugogodišnjem istraživanju i praćenju svih zbivanja na polju znanosti, tehnike, politike, ekonomije i vojnih odnosa. Izneseni su i raniji pokušaji stvaranja sistema anti-raketne obrane, posebno one razvijene sredinom 60-ih godina, a u zasebnom poglavlju predočene su ogromne tehničke prepreke s kojima je suočena sadašnja faza programa SDI, što je sve potkrijepljeno mnoštvom skica i ilustracija koje pomažu čitaocu da shvati kompleksnost i zahtjevnost poduhvata. Pažljivo praćenje građe iznesene u poglavljima o reakciji evropskih saveznika i njihovim dilemama, mogućem sovjetskom odgovoru i protumjerama, utjecaju SDI na razgovore o kontroli naoružanja, te suočavanjem svih elemenata za i protiv programa, čitaocu omogućuje da stvori vlastiti sud o jednom od najkontroverznijih dijelova baštine predsjednika Reagana.

Pitanje na koje američki novinari u zaključku žele odgovoriti odnosi se na budućnost Strategijske obrambene ini-

cijative. Je li program »Rata zvijezda« politički dovoljno privlačan da »preživi« odlazak predsjednika Reagana, svog najvećeg zastupnika? Odgovor je, jasno, da, jer čak i prije »Rata zvijezda«, Pentagon je odvajao gotovo milijardu dolara godišnje za razvoj proturaketne obrane. Hoće li istraživanja vezana uz program Strategijske obrambene inicijative kulminirati u spektakularnim testovima u svemiru ili će vrhunac biti tihi rad u laboratorijama, pitanje je na koje će odgovor dati budući stanovnici Bijele kuće, kao i razvoj daljnjih pregovora Istoka i Zapada.

Ksenija Jurišić

Recenzija
UDK 329.11

Martina Koelschtky: *Die Stimme ihrer Herren*

Die Ideologie der Neuen Rechten
Köln, Pahl-Rugenstein, 1986.

Kao reakcija na pojavu nove ljevice sredinom šezdesetih godina u Francuskoj i SR Njemačkoj »rodna« je nova desnica. To je bio intelektualni odgovor s desna, ili kako se u literaturi označuje »kulturalna revolucija s desna«, koju u Francuskoj predvodi Alain de Benoist, a u SR Njemačkoj Armin Mohler. Kulturalna revolucija s desna očitovala se u problematiziranju cijele lepeze kulturno-povijesnih, političkih, nacionalnih i civilizacijskih tema. O tome svjedoči svojevrsna panorama suvremenih ideja s desna predstavljena u dvotomnoj studiji Alaina Benoista *Pogled s desna* (Aus rechter Sicht, Tübingen, 1984), u kojoj se u renesansnom, enciklopedijskom stilu bavi pitanjima nastanka civilizacija, kulturologijom, znanošću o odgoju, politologijom, geopolitikom, konzervativnim mislocima, indoevropskom kulturom, jezikoslovljem itd. U problematiziranju istih ili sličnih tema ne

zaostaju ni vodeći zapadnonjemački inteligenti preko *Thule seminara* u Tübingenu i Kasselu, *Društva za biološki antropologiju, eugeniku i ispitivanje ponašanja* u Hamburgu, časopisa *Criticon* iz Münchena i omladinskog časopisa *Junges Forum*. Po svojem ustrojstvu nova desnica je bitno intelektualistička. Njezini sljedbenici streme kulturnoj hegemoniji, osvajanju kulturnih ustanova, što dakako podrazumijeva i politički kontekst. Njemačka nova desnica okrenuta je traganju »izgubljenog identiteta Nijemaca« (str. 7). Njezino duhovno ishodište je ideologija »konzervativne revolucije« ili antidemokratska misao između 1918—1933. Ideolozi nove desnice baštine ideje mladih konzervativaca i nacionalnih revolucionara, dakle dvije od pet struja unutar »konzervativne revolucije.« Veza s ovim ideologijskim orijentacijama jamči osiguranje kontinuiteta tradicionalnog mišljenja i djelovanja. Nova desnica smjestila se između neokonzervativnih i desnoradikalnih grupa. Njezina orijentacija je nacionalna i evropska. Evropska se zasniva na ideji »velike Evrope« na čelu s Njemačkom i Francuskom. Autorica je mišljenja da je francuska nova desnica kuražno djelovala na ekstremnu desnicu, tj. na krugove oko Le Penova Nacionalnog fronta. Pored toga ne može se zanijekati ni njezin utjecaj na Njemačku novu desnicu preko prijevoda, literature i izravne suradnje G.R.E.C.E. i *Thule seminara*, časopisa *Éléments* i *Criticon*, *Nouvelle école* i *Gesellschaft für biologische Anthropologie, Eugenik und Verhaltenforschung* (Društvo za biološki antropologiju, eugeniku i ispitivanje ponašanja) iz Hamburga. Recimo i to da su u SR Njemačkoj prevedena gotovo sva važnija djela Alaina de Benoista. Nakon uvodnog dijela Martina Koelschky zaključuje da se njemačka nova desnica distancira od nacizma i promiče ideju »velike Evrope«; u filozofsko-političkom smislu zagovara povratak Nietzscheu i mladokonzervativcima. Njezin strategijski koncept je metapolitika. Ona predstavlja ideju trećeg puta između kapitalizma i komunizma tj. coca-cola-votka kulture. Njezini građevni

blokovi su biohumanizam, istočnjačka spoznajna teorija, logički empirizam, biolojska slika čovjeka, etnopluralizam i evropski socijalizam (usp. str. 21) Teorijsko-ideologijska djelatnost njemačke nove desnice naročito dolazi do izražaja preko *Thule seminara*, u kojem se promiču kulturno-civilizacijske teme, među ostalim i etnopluralizam, kojeg autorica drži središnjim pojmom, ideologije nove desnice. Njegovo ishodište je u narodima i rasama, u njihovoj borbi koja rezultira napretkom kulture i civilizacije. Etnopluralizam povezan je s oslobodilačkim nacionalizmom, tj. s borbom protiv utjecaja stranih država. To je borba za nacionalni i kulturni identitet. U slučaju njemačke nove desnice riječ je o borbi protiv Istoka (SSSR) i Zapada (SAD). Treći put zapravo je treća moć. Jedna od razlika između stare i nove desnice jest u pomaku od državnog k evropskom nacionalizmu (str. 40). Evropa kao nacija predstavlja samo instrumenti mogućnosti ujedinjenja Njemačke i time stvaranja nove moći. Poradi toga, cijela priča u ovoj inače kompleksnoj ideologiji okreće se oko te ideje. Pretpostavka njezina ozbiljenja je u dekolonizaciji Evrope, oslobađanju od sovjetskog i američkog političkog i kulturnog utjecaja. Takvo mišljenje promiče političko nove desnice. Pored etnopluralizma značajna točka ideologijskog programa je evropski ili narodnjački socijalizam. On bi trebao biti građen na premisi narodne zajednice, utemeljene na prirodnim razlikama, hijerarhiji, vodi i organskoj solidarnosti. Posve je razumljivo da ovaj tip socijalizma nije ni u kakvoj vezi s izvornim značenjem toga pojma. Nova desnica gaji kontakte s desnoradikalnim grupama i inteligentima iz svih krajeva Evrope, a suradnja se odvija preko časopisa *Criticon*. Na temu oslobodilačkog nacionalizma pojavljuje se i Mladen Schwartz, jedan od članova ustaškog *Hrvatskog državotvornog pokreta*. Autorica ove studije pokušala je tematiziranjem glavnih točaka programa ideologije nove desnice prikazati vrlo utjecajni ideologijski trend u Evropi, čije ideje zapljuskuju i naše kulturne obale.

Knjiga koja je pred nama ima monografski karakter, i jedna je od rijetkih koja se u posljednje vrijeme pojavila na zapadnonjemačkom tržištu. Komparativni i interdiciplinarni pristup omogućuje čitateljski pregled jedne ideologije koja će dugo biti aktualna zahvaljujući upravo konzervativnom duhu vremena.

Andelko Milardović

Recenzija
UDK 321.01

John Stuart Mill

Izabrani politički spisi, prvi svezak

J. S. Mill jedan je od onih mislilaca koji u Jugoslaviji nikad nisu stekli popularnost adekvatnu svojoj svjetskoj slavi. Prijevodi njegovih radova u našim krajevima vrlo su rijetki — najstariji je objavljen 1867, a riječ je o Millovu spisu *O slobodi* u prijevodu P. A. Karadorđevića. Isti prijevod objavljen je u Beogradu 1912. godine. Drugi prijevod ovog Millovog djela sačinio je Milan Bogdanović, a objavljen je u Zagrebu 1918. Nakon drugog svjetskog rata esej *O slobodi* preveden je još dva puta — 1978. u časopisu »Naše teme« broj 3 i 4, a prevodio ga je bio Adam Krlić, te 1988, kada se objavljuje u dva navrata — u prijevodu Jelene Kovačević i Dubravke Mićunović, u izdanju »Filipa Višnjića« u Beogradu i Krličev prijevod u *Izabranim političkim spisima* »Informativne« biblioteke političke misli. Osim najčešće prevedenog spisa *O slobodi*, prevedena su još tri Millova rada. Prvi, *The Subjection of Women*, još 1871. preveli su Ilija Dušmanić, Raša Milošević i Stojan Protić pod naslovom *Potčinjenost ženstinja*. Predgovor ovom prijevodu napisao je Svetozar Marković. Drugi je Millov rad *Considerations on Representative Government*, 1876. u prijevodu Vladi-

mira Jovanovića objavljen u Beogradu pod naslovom *O predstavničkoj vladi*, a treći, *Utilitarizam*, u prijevodu Nikole M. Popovića objavljuje »Kultura«, Beograd 1960. To su svi Millovi radovi koji su u 19. i 20. stoljeću prevedeni na hrvatski ili srpski jezik. Kada je riječ o tzv. sekundarnoj literaturi, situacija je još poraznija, jer u Jugoslaviji nije objavljena niti jedna knjiga kojoj bi Millova filozofija bila središnja tema. Tekstovi o Millu, napisani u nas, svode se na predgovore, rijetke članke u časopisima i uzgredne komentare u knjigama.

Odabir i izdavanje političkih spisa Johna Stuarta Milla trebali bi omogućiti jugoslavenskoj čitalačkoj publici da se upozna s danas najvitalnijim dijelom Millova stvaralaštva — socijalnom i političkom filozofijom. Prvi svezak *Izabranih političkih spisa* sadrži četiri poglavlja: »Civilizacija«, »Prilog načelima dobre vladavine«, »Načela političke ekonomije« (Izbor i znameniti ogled »O slobodi.«) Tekstove je izabrao i popratio predgovorom Slaven Ravlić, a autori prijevoda su Nadežda Čačinović-Puhovski, Julije Knežević i Adam Krlić.

Članak J. S. Milla »Civilizacija« objavljen je 1836. godine. U njemu autora zaokupljaju dva problema: prvi je određenje pojma civilizacije, a drugi uloga univerzitetskog odgoja u civiliziranom društvu. Pod civilizacijom Mill razumije zajednicu koja predstavlja suptrotnost sirovosti i barbarstvu. U predcivilizacijskom stanju, »divljem životu«, nema trgovine, manufakture i poljoprivrede, a sigurnost svakog čovjeka, njegove obitelji i posjeda, ovisi o pojedinačnoj tjelesnoj snazi i lukavosti. Tome je tako jer ne postoji kolektivna snaga društva, koja bi individue štitala od uzajamnih prijetnji. U divljim zajednicama ljudi su slični tigrovima i lavovima jer nema kooperacije. Izlaz iz barbarstva moguć je na temelju razvoja vlasništva i razumskim dostignućima. Moć s individua i malih grupa prelazi na mase, što samo po sebi nije loše, ali vladavina mase može se pretvoriti u diktat javnog mnijenja, u kojem se utapa individualnost. U tom svjetlu Mill sagledava ulogu obrazovanja, koje umjesto da os-

posobljava učenike za samostalno proučavanje o onom što je istinito i korisno, nudi gotov skup mišljenja i time stvara podanike umjesto razboritih građana. Mill drži da je funkcija obrazovanja proizvodnja najveće moguće intelektualne moći, koja koristi kako pojedincu, tako i zajednici.

Drugo poglavlje *Izabranih političkih spisa* nosi naslov »Prilog načelima dobre vladavine«. Riječ je o tekstu iz 1835, koji ima za cilj da promisli načela vladavine u kojoj je uspostavljen najveći mogući sklad između interesa vlasti i naroda, iako je, kako autor sam na početku članka ističe, potpuna usklađenost nemoguća. Da bi vladavina bila dobra, treba vladati stručno izbornom tijelom, a ne masa. To međutim nije dovoljno. Narod kojim se vlada, da bi bio siguran da će se njime dobro vladati, u svojim rukama mora zadržati krajnju kontrolu, jer će vlast, koja se ne kontrolira i koju narod ne može razvlastiti, brzo zaboraviti sve interese, osim svojih vlastitih. Zbog toga, dobra je ona vladavina u kojoj je narod gospodar, koji zapošljava sluge pametnije od sebe i kontrolira ih, ne uplićući se u stručni dio vlasti. Racionalna demokracija nije ona u kojoj vlada sam narod, nego ona u kojoj narod ima garanciju da će se njime dobro vladati.

Treće poglavlje knjige »Načela političke ekonomije« sadrži tri članka iz istoimenog Millova djela. Prva dva, »O vlasništvu« i »O vjerojatnoj budućnosti radničkih klasa«, bave se razmatranjem poteškoća s kojima se susreće društvo utemeljeno na privatnom vlasništvu, a treći, »O temeljima i granicama principa *laissez-faire*« ili principa neuplitanja, propituje načela ispravne vladavine.

Mill drži da su zakoni proizvodnje prirodni zakoni, na koje čovjek ne može utjecati, dok raspodjela dobara ovisi o zakonima i običajima pojedinog društva. Raspodjela, u društvu koje Mill ima pred očima, u toj je mjeri nepravedna da se on između tadašnjeg stanja ili komunizma odlučuje za komunizam, ali ne zbog toga što je komunistička zajednica bolja od one zasnovane na privatnom

vlasništvu, nego zato što kapitalizam 19. stoljeća predstavlja izopačenje istinskog privatnog vlasništva. Uživanje u plodovima tuđeg rada ne pripada u bit institucije, već je usputna štetna posljedica. Privatno vlasništvo nije potrebno srušiti, već poboljšati. Vlasništvo je pravo na vlastite mogućnosti i na rezultate njihova djelovanja. To pravo, po Millovu mišljenju, mora ostati sačuvano da se ne bi okrnjila sloboda, ali i motivacijski procesi tadašnjeg društva. Vlasništvo iskluje tržište i konkurenciju koju socijalistički teoretičari zapostavljaju. J. S. Mill smatra bolesnim društvo u kojem jedna klasa ne radi i živi na račun drugih. Za to stanje izlaz vidi u promjenama tendencija u zakonodavstvu, koje bi vodile difuziji umjesto koncentraciji bogatstva i u sudjelovanju radnika u profitu, što bi postupno vodilo zadružnoj proizvodnji zasnovanoj na zajedničkom vlasništvu proizvođača.

Treći tekst poglavlja »O temeljima i granicama principa *laissez faire*« razmatra ulogu i ovlaštenja vlade. Vladu treba kontrolirati i ograničavati, jer je kontrola jedino jamstvo protiv političkog ropstva, a svako odstupanje od *laissez faire* je zlo. Kako su pojedinci najbolji poznavaoци vlastitih interesa, funkcija vlade nije da ih vodi, već da se brine o tome da se ljudske mogućnosti najbolje iskoriste.

Posljednju, četvrtu cjelinu prvog sveška *Izabranih političkih spisa* J. S. Mila, čini najčuveniji i u nas najpoznatiji Millov spis »O slobodi«. Djelo je prvi puta objavljeno u Engleskoj 1859. Predmet rasprave, kako sam autor kaže, je »granica vlasti koju društvo može legitimno vršiti nad pojedincima«, ali to ne ostaje jedina tema oglada, jer Mill s jednako pažnjom propituje granice mišljenja države u slobodu pojedinca, a time i odnos države i društva. Sloboda pojedinca dvostruko je ugrožena: od društva uplitanjem kolektivnog mišljenja u individualnu nezavisnost, s jedne strane, i od državno-pravnih institucija, s druge strane. Pojedinaac je, piše Mill, neograničeni gospodar nad samim sobom, nad svojim tijelom i dušom pa u skladu s tim sudom treba odrediti oblast

njegove slobode. Ona obuhvaća pravo, slobodu savjesti, misli i osjećanja, iz koje proizlazi sloboda izražavanja i objavljivanja mišljenja, zatim slobodu ukusa i težnji, koja omogućava pojedincu da radi što hoće i da ga bližnji u tome ne sprečavaju sve dok im ne nanosi štetu i, treće, slobodu udruživanja. Prvo od tri slobode Mill posvećuje cijelo poglavlje. Sloboda mišljenja i raspravljivanja ne smije imati granice. Svaka doktrina, ma kako se lažnom i besmislenom činila, mora imati pravo da uđe u raspravu, jer usutkavanje rasprave pretpostavlja nepogrešivost. Mišljenja suprotna uobičajenima potrebno je trpjeti, jer su i istine koje su vrijedile stoljećima postale zablude. Nužno je stoga pozvati svačije mišljenje da pobija važeće istine ili da ih nadopunjuje. Istinovitost nekog mišljenja ogleda se u društvenoj korisnosti. Onoliko koliko je korisno dopustiti različitost mišljenja, toliko je korisno biti trpeljiv prema različitim načinima života. Društvo je dužno ostaviti prostor u kojem se slobodno može razvijati individuum, koji će, ukoliko bude istinski nespontan, doprinijeti razvoju čitave zajednice. Oni kojima okolina određuje kako će živjeti, ostaju u granicama majmunskog oponašanja, uvjerava Mill. Društvo u vlastitom interesu mora biti tolerantno tj. mora biti spremno da uvažava nepovredivost privatne sfere građana koji ga sačinjavaju. I kada je uplitanje države u pitanju, Mill je dosljedan, jer država može odlučivati što je dobro ili zlo za nju, ali ne i za pojedinca, a vlada nema pravo da se upliće u slobodu pojedinaca iz tri razloga. Prvo, zbog toga što najbolje posao vodi tko je za njega zainteresiran, drugo, zato što samostalno obavljanje poslova doprinosi samo razvoju pojedinaca i, treće stoga, što vlada ima štetnu tendenciju da poveća vlastitu moć. Zaključujući esej Mill ustvrđuje da svaka država vrijedi onoliko koliko vrijede pojedinci od kojih je sačinjena. Posljednjim stranicama ogleda »O slobodi« završava i prvi svezak *Izabranih političkih spisa*.

Ovakav odabir Millovih radova, pogotovo izbor članaka iz »Načela političke ekonomije«, navodi čitaoca na dvije us-

poredbe. Prva je usporedba Milla s klasicima liberalizma koji su mu predhoduili i njegova kritika liberalizma s pozicija liberalizma, a druga, usporedba rezultata te kritike s Marxovim naukom. Kako je privatno vlasništvo gotovo presudna kategorija pri oba poredjenja, riječ je o odnosu privatnog vlasništva i slobode.

Privatno vlasništvo osnova je političke filozofije Johna Locka, koji je naučavao da pravo vlasništva pripada ljudima neovisno o postojanju građanskog društva i vladavine. Bog je, po njegovu mišljenju, zemlju i njene plodove prvobitno ljudima dao zajednički, međutim, kako je svaki čovjek u vlasništvu nad svojom osobom, rad njegova tijela i djelo njegovih sposobnosti, s pravom su njegovi. Rad je stvorio razliku među pojedincima u prisvajanju zajedničkog dobra, a novac omogućio pravo na nejednakost posjeda, jer oni koji nisu bili dovoljno sposobni i radini da steknu imanja, mogu svoj rad prodavati za novac, a da sebe ne otuđuju, jer su radna sposobnost, ljudsko, ljudski život božje vlasništvo. Vlasnici radne snage, koji osim nje nemaju ništa, samim svojim položajem dokazuju vlastitu neracionalnost, jer je bit racionalnosti privatno prisvajanje zemlje. Funkciju vladavine Locke je izveo iz tako shvaćene racionalnosti. Država djeluje u interesu vlasnika, koji su vlasništvom dokazali svoju razumnost, pa samo oni imaju pravo da njome upravljaju, a radništvo, osim što je lišeno svega izuzev vlastite radne sposobnosti, nema ni politička prava.

Utilitarizam Jeremyja Benthama smješten je u granicama lockovski shvaćenog privatnog vlasništva kada je individualna sfera u pitanju, ali ga ne slijedi pri konstituciji političke vlasti. On drži da je posjedovanje materijalnog imetka mjera sreće i zadovoljstva, a cilj zajednice najveća sreća najvećeg broja ljudi. Benthamov misaoni zadatak sastojao se u otvaranju mogućnosti uspostave veze liberalizma i demokracije jer u vrijeme u kojem je mislio izborno pravo, zasnovano na lockovskom vlasničkom principu, postalo je preusko.

Bentham to i čini, ali po Millovu mišljenju nedovoljno.

Millova interpretacija Benthamova utilitarizma u suštini je njegova kritika. Osnovu razlikovanja Millova i Benthamova utilitarizma predstavlja Millovo razumijevanje čovjeka. Čovjek je biće napretka i kroz povijest se nadmašuje otkrivajući nove istine i otvarajući nove horizonte. To zahtjeva da se na mjesto Benthamove sreće i zadovoljstva postave duhovne vrijednosti. Društvo mora biti tako uređeno da što većem broju svojih članova omogući slobodno duhovno stvaralaštvo, a ono društvo koje to ne čini i u kojem čitava klasa ne radi ili živi na račun druge klase, jest bolesno. Sreća, kao utilitarističko mjerilo, ne svodi se u Millova samo na ličnu sreću djelatnika, već na sreću svih onih kojih se postupak tiče. Demokracije nije samo zaštita od tiranije, već uključivanje što većeg broja individua u razvoj društva, što je upravo suprotno Lockovoj nejednakosti na temelju vlasništva. Zato pravo glasa moraju dobiti i žene, a zajednicu valja utemeljiti na slobodi pojedinca koja nije svedena na materijalno zgrtanje. Tek na osnovi takve slobode, ističe Mill, moguće je stvaralaštvo, od kojeg, povratno, društvo ima korist. Marxova izjava da slobodan razvoj pojedinca treba biti uslov slobodnog razvitka za sve, u mnogome podsjeća na Millovo razumijevanje slobode. U čemu je razlika? U razumijevanju privatnog vlasništva. J. S. Mill pokušava pomiriti pojedinca i društvo u okvirima na temelju privatnog vlasništva ustanovljene tržišne zajednice, dok Marx

u ukidanju privatnog vlasništva i tržišta vidi pretpostavku za pomirenje individue i roda. Marx od svojih najranijih do posljednjih radova privatno vlasništvo smatra osnovnom preprekom za ostvarenje istinske ljudske zajednice. Njegov protupojam tržištu je rod, zasnovan na zbiljskim ljudskim vezama. Tek uspostavljanjem rodnih odnosa moguće je istinsko jedinstvo pojedinca i zajednice. Ideju roda, kojom je mišljena društvenost uspostavljena na ljudskim, a ne na tržišnim vezama, formirao je Marx u mladosti promišljajući diskusiju Hegelove i Feuerbachove filozofije i nije je nikada napustio.

U povijesnom raspletu desilo se nešto o čemu Marx nije filozofirao. Na mjesto tržišta stupila je partija sa zadatkom da konstituiraju društvenost i proizvede rod. Ukidanjem privatnog vlasništva ukinuto je i vlasništvo nad vlastitom osobom, koja je postala predmet plana kao i sve drugo. Planska privreda, međutim, nije dokazala da je racionalnija od tržišne, već upravo suprotno, pa su na red došle reforme socijalizma, koje pred reformatore stavljaju zadatak da odgovore na pitanja koja Marx nije ni postavio, a na koja Mill nije odgovorio.

Objavljivanje prvog sveska *Izabranih političkih spisa* Johna Stuarta Millova podjednako svjedoči o dvije stvari, kako o vrlo dobroj izdavačkoj formi »Informatorove« Biblioteke političke misli, tako i o kulturnom nivou sredine koja izabrane spise klasika političke misli 19. stoljeća, dobiva na kraju dvadesetoga.

Zoran Kurelić

